

ŠVENTŲ MEDŽIŲ GARBINIMAS ŠVENTOJOJE ŽEMĖJE ŠIANDIEN

Amotsas Dafnis

Amotsas Dafnis (Amots Dafni) yra Evoliucijos instituto prie Haifos universiteto (Izraelis) Evoliucinės ir kraštovaizdžio biologijos skyriaus (Department of Evolutionary and Environmental Biology) profesorius. Be pagrindinės specialybės – augalų apdulkinimo ekologijos (pollination ecology), jis užsiima etnobotanika, ypač – šventų medžių ir jų garbinimo tipologija.

Skaitytojui siūlomas straipsnis – kaip tik apie šventus medžius ir jų garbinimą pastarųjų laikų ir tiesiog šiandienos Izraelyje. Išties nuostabu, kad žydų tėvynėje, – iš kurios kilusia tikyba remdamiesi krikščionys nuo pat pasirodymo Lietuvoje nuožmiai ir negailestingai kirto ir degino kiekvieną medį, guotą ar giraitę, vos įtarę jį vietos gyventojams esant kuo nors šventą, – šventi medžiai nuo seno garbinti ir, negana to, tebegarbinami iki šiol! Nepaisant netgi kitąsyk ne visai palankaus oficialios religinės vyresnybės požiūrio į tai. Ir netgi tie medžiai, kurie jau apleisti ir nebegarbinami, bet tebestovi, – o ir šiaip visi dideli seni medžiai! – saugomi valstybės. Pažymėtinas ypatingas specialistų, vietos valdžios ir gyventojų rūpestis jais. Tai vienas iš ryškių pavyzdžių tokio santykio su savo praamžėmis tradicijomis ir jų paveldu, tiesiog su tėvynės kraštovaizdžiu, kokio mums iš žydų seniai ir jau žūtūt laikas pasimokyti.

Asmenvardžiai vertime rašomi lietuviškai, o jų originali, arba angliškoji, rašyba (kuri, beje, dažnu atveju anaip tol nėra originali!) pateikiama gale. Kai kurių mažiau žinomų vietovardžių angliškoji rašyba pateikiama čia pat skliaustuose.

■ Įžanga

Medis visuomet buvo laikomas pirmaprade dievų šventykla, o šventa giraitė – pirmaprade jų garbinimo vieta, ir tiek medis, tiek giraitė senovėje buvo itin gerbiami¹. Taigi nenuostabu, kad tiek pavieniai šventi medžiai, tiek šventi guotai buvo žinomi bene visoms kultūroms bei religijoms, gyvavusioms ten, kur tik augo medžiai². Tad nieko nepaprasta aptikti medžių garbinimo pėdsakų ir Artimuosiuose Rytuose. Vis dėlto, kaip yra pažymėjęs Viljamas Robertsonas-Smitas, „nėra jokio pagrindo manyti, kad kuris nors iš svarbiausiųjų semitų kultų būtų išsirutuliojęs iš medžių garbinimo“³.

Jau seniai išaiškinta, kad medžiai garbinami ne dėl jų pačių, o dėl to, kas per juos apsireiškia, ką jie mena ar žymi⁴, ar juolab dėl įvairių jiems priskiriamų galių⁵. O kartais jie suvokiami

kaip aukščiausiosios esybės buveinė⁶. Į šventus medžius tad žiūrima kaip į bet kokią kitą šventybę, todėl nenuostabu, kad daugelis papročių bei apeigų, atliekamų apskritai šventose vietose, atliekamos ir prie šventų medžių.

Islamo pasaulyje ir visuose Artimuosiuose Rytuose šventvietės yra glaudžiai susijusios su šventųjų garbinimu⁷, ir šventi medžiai daugeliu atvejų priklauso šventojo kapo kompleksui, iš jo turi savo antgamtinę galią: teikia dievišką palaiminimą, gydo ir baudžia šventvagius⁸.

Pamela R. Fryz su S. Dž. Grėjumi yra pažymėję: „Šventi medžiai turi ritualinę reikšmę. Tokie medžiai ir tai, su kuo jie siejasi, gali būti įtraukta į gydymo, iniciacijos, vestuvių, laidojimo ritualus. Kai medžiai atsiduria kuriame nors iš šių kontekstų, jie atstovauja tai dievybei ir tiems tikėjimams, kuriuos ritualas mena“⁹. Panašiai Tiufikas Kanaan pabrėžia: „Šiuolaikinis valstietis garbina ne pačius medžius, bet juose pasireiškiančią dieviškąją galią, kylančią iš dieviškojo asmens, kurio vėlė tikima gyvenant toje šventvietėje, kapavietėje, oloje

1 Pliny 1945: 12.2.3; Quantz 1989: 471; Porteous 1928: 190.

2 Philpot 1897: 4; Quantz 1989: 467; Chandran, Hughes 1997: 414.

3 Robertson-Smith 1889: 187.

4 Eliade 1958: 268; Zahan 1979: 28.

5 Millar, Aniah, Atoyure 1999: 35; Hamilton 2002: 57.

6 Žr. apžvalgą Dafni 2006.

7 Goldziher 1971; Westermarck 1968 ir 1973; Canaan 1927; Arráf 1993; Anabsi 2008; Subtelny 1989; Culmsee, Deil, Berriane 2005: 187–189.

8 Canaan 1927; Dafni 2002, 2006 ir 2007a.

9 Frese, Gray 1995: 32.

Šventas Šeicho Sario medis prie Madždal Kurumo. Žemutinė Galilėja. 2006 m.

ar šaltinyje. Dažnai toks šventasis ir bus apsireiškęs medyje ar prie jo¹⁰.

Mūsų atveju tiks pacituoti Džoną Milsą, pareiškusį: „Nėra kitos šalies, kur žmonės garbintų medžius labiau nei Palestinoje.“¹¹

Šiame straipsnyje, paremtame gausiais lauko tyrimais, nagrinėjamas šiuolaikiniame Izraelyje paplitęs medžių garbinimas, ypač atsižvelgiant į tai, dėl ko medis laikomas šventu, ir su juo susiję papročiai. Taip pat aptariamas skirtingas šio reiškinio mastas įvairiose religijose ir jo kitimas per pastarųjų kelių kartų gyvenimą.

Metodologija

Lauko tyrimai, vykę nuo 1999 iki 2006 metų, apėmė trisdešimt penkias arabų, beduinų ir drūzų gyvenvietes Galilėjoje. Nestruktūruoto pokalbio metu pateikėjų buvo klausama, kodėl tam tikri medžiai yra tapę šventi, ar aplink esama šventų medžių (įtraukiant ir istorinius, ir tuos, kurie jau apleisti), kieno šie medžiai lankomi ir kokiais tikslais, koks yra religijos požiūris į medžių garbinimą, kokios antgamtinės galios šventiems medžiams priskiriamos ir kokie papročiai bei apeigos prie jų ar po jais atliekamos.

10 Canaan 1927: 151.

11 Mills 1864: 54.

Iš viso apklausti 158 pateikėjai – 47 drūzai ir 111 musulmonų (iš jų 54 arabai ir 57 beduinai). Beduinai nuo arabų skiriami siekiant neišleisti iš akių nė menkausio tradicinių pažiūrų į šventus medžius poslinkio, kuris gali atsirasti tarp klajoklių ir sėslių kaimiečių. Arabais vadinu sėslius kaimo gyventojus, kurie tokie yra jau bent keletą amžių, o beduinais – gentis, susiformavusias Izraelio bei Jordano dykumose ir per pastaruosius tris šimtus metų migravusias į Galilėją bei iki XX a. pabaigos tebegyvenusias klajoklių gyvenimą.

Drūzai – Viduržemio jūros rytiniame krante paplitusi religinė grupė, įkurta Egipte XI a.; šiaudien jie telkiasi Libane, Sirijoje ir Izraelyje¹². Tikėjimas Dievą apsireiškus žmogaus pavidalu yra svarbiausia, pamatinė drūzų religijos dogma¹³. Iš esmės tai ne ritualais ar apeigomis išreiškiama tikėjimų sistema, o veikiau savotiška neoplatonizmo filosofijos atmaina¹⁴.

Į tyrimo akiratį nepateko krikščionys, esmiškai netikintys medžių šventumu, o štai tarp žydų medžių garbinimas per pastaruosius du dešimtmečius virto tiesiog nauja mada. Beveik visi žydų garbinami medžiai jau anksčiau yra gerbti musulmonų ir auga prie teisuoliais laikomų žydų kapų.

12 Dana 2003: 3, 8–14.

13 Besterman 1928: 145; Dana 2003: 15.

14 Dana 2003: 17.

Kiekvienoje gyvenvietėje iš anksto išsiaiškinau svarbiausius žmones. Taip pat stengiausi iškamantinėti išskilesnius religinius veikėjus apie jų požiūrį į šventų medžių garbinimą. Pateikėjus rinkausi pagal jų žinias apie bendruomenės ar vietos tradicijas ir (arba) religinį statusą. Pateikėjų vidutinis amžius išėjo 53,7 (+/- 13,6) metų. Juos sudarė 126 vyrai ir 32 moterys (šiaip jau moterys

vengia būti klausinėjamos, o kai sutinka, tai apklausa vyksta dalyvaujant kitiems šeimos nariams). Kadangi dauguma pateikėjų atsisakė būti nufilmuoti ar bent įrašyti, tyrimas remiasi vien pokalbių metu surinktais duomenimis ir vietoje padarytais lauko užrašais. Taip pat aplankiau 78 žinomus šventus medžius, iš kurių 37 šiandien tebėra aktyviai garbinami.

Rezultatai

Etninė, religinė grupė	Garbinami	Apleisti	Nunykę per pastarąjį dešimtmetį	Kapinėse
arabai	9	14	1	1
beduinai	11	8	6	3
drūzai	17	2	0	0
žydai	6	0	0	2
mišrūs	4	0	0	0

1 lentelė. Šventų medžių šiaurės Izraelyje etnis pasiskirstymas.

Dingstys	Drūzai apklausti 38	Arabai apklausti 36	Beduinai apklausti 23	Žinios iš kitų kraštų
Bendros dingstys				
Po medžiais vyksta religiniai, bendruomenės susirinkimai; su medžiais siejami žymūs asmenys.	71	44,4	30,4	Senovės Asirija, Iranas, Marokas, Indija
Medis siejamas su kuriuo nors pranašu.	47,3	22,2	34,7	
Medis, miškas mena tam tikrus šventųjų, didvyrių, karalių ar genties gyvenimo įvykius.	36,8	41,6	26	Senovės Asirija, Senovės Britanija, Airija, Anglija, Marokas, Mozambikas, Uganda, Iranas, Nepalas, Okinava, Naujoji Zelandija
Medis religiškai pašventintas.	26,3	19,4	17,3	Indija, Rytų Azija
Medis sužaliavęs iš šventojo lazdos.	7,8	11,1	4,3	Anglija, Airija, Lenkija, Marokas, Iranas, Indija, Naujoji Zelandija
Išskirtinės dingstys				
Medis yra „šventojo vėlės“ (<i>welli</i>) buveinė.	0	58,3	52	Irakas, Turkija
Prie medžio, po medžiu palaidotas šventasis.	2,6	52,7	21,7	
Medis nurodo kelią į šventvietę.	92	0	0	
Medis dykumoje suteikia paunksmę.	0	0	17,3	

2 lentelė. Medžių šventumo dingstys priklausomai nuo etninės / religinės grupės šiaurės Izraelyje. Skaičiai reiškia dingstį paminėjusių informantų procentą¹⁵.

15 Pagal Dafni 2006.

Papročiai	Drūzai apklausti 34	Arabai apklausti 45	Beduinai apklausti 29	Žinios iš kitų kraštų
Bendri papročiai				
Rišamos skepetos.	73,5	84,4	68,9	Daug kur pasaulyje
Aukojami gyvuliai (išsipildžius įžadui).	50	42,2	48,2	Libanas, Sirija, Indija
Prie medžio ar po medžiu paliekamas daiktas gauti „dievybės palaiminimui“ (<i>barakeh</i>).	38,2	71,1	37,9	
Asmeniškai įžadai, sveikatos ir kt. prašymai.	58,8	71,1	62,0	Škotija, Estija, Serbija, Rusija, Artimieji Rytai, Rytų ir Vidurinė Afrika, Indija, Japonija, Australija, Naujoji Zelandija
Po medžiu tuokiamasi.	17,1	28,8	51,7	Indija
Religiniai, bendruomenės susirinkimai po medžiu.	23,5	26,6	31,0	Rusija, Siera Leonė, Tanzanija, Indija, Korėja, Indonezija, Amerikos indėnai
Piligrimystė, giminės sueigos.	11,0	23,0	13,8	
Deginamos žvakės, žibintai.	23,5	31,1	24,1	Libanas, turkija, Balkanai, Rusija, Uganda, Armėnija, Indija
Medin kalamos viny.	8,8	8,9	17,2	Egiptas, Turkija, Kurdistanas, Austrija, Rusija, Airija, Indija, vakarų Himalajai
Ant medžio ar po medžiu padedamas akmuo, sukraunamos akmenų krūsnys.	2,9	8,9	10,3	Rusija, Indija, Korėja
Smilkymas (kaip asmeniškio maldavimo dalis).	5,9	24,4	17,2	Armėnija, Indija
Po medžiu, kaip dovis, paliekami daiktai ar maistas.	26,4	15,5	20,6	
Išskirtiniai papročiai				
Po medžiu, šventoje giraitėje atliekamas laidojimas (žymūno, herojaus).	0	20,0	24,1	Senovės Izraelis, Mongolija, Zimbabvė, Kenija, Gana, Mozambikas, Tanzanija, Okinava
Medis apkabinamas, liečiamas, bučiuojamas.	55,9	4,4	6,9	Senovės Roma
Apeigos lietuviui prišaukti.	0	15,5	27,5	Senovės Roma, Šiaurės Rytų ir Vidurinė Afrika, Arabija, Indija, Papua
Po medžiu vykdomas teismas.	0	4,4	27,5	Senovės Izraelis, Marokas, Prancūzija, Vokietija, Šveicarija, Somalis, Indija, Japonija
Po medžiu vykdomas „ginčų sutaukymas“ (<i>sulkha</i>).	0	0	20,6	
Medis puošiamas (žymūnų atvaizdais, žibintais).	14,7	0	0	
Po medžiu paliekama vandens.	0	8,9	13,8	
Praeinant pro medį pasimeldžiama.	0	7,7	6,9	

3 lentelė. Su šventais medžiais susiję papročiai pagal etnines / religines grupes šiaurės Izraelyje.

Skaičiai reiškia paprotį paminėjusių informantų procentą¹⁶.

■
16 Pagal Dafni 2006.

Aptarimas ir išvados

ŠVENTI IR ŠVĘSTIEJI MEDŽIAI

Siekiant išaiškinti medžių šventumo statusą, privalu atsižvelgti į skirtumą tarp sąvokų „palaimintas“ (*blessed*), „švęstas“ (*sacred*) ir „šventas“ (*holy*). Skirtumas ne tik semantinis – jis atspindi skirtingą religinį santykį su medžių garbinimu. Drūzų tradicijoje švęstieji gali būti tik žmonės, kaip antai pranašai, o palaimintieji – tik fiziniai objektai, kaip antai medžiai¹⁷. Frederikas Saimūnsas skiria šventus medžius, kaip šventasis figmedis ar Bo medis (*Ficus religiosa*), kai gerbiami visi tam tikros rūšies medžiai, ir paskirus švęstus medžius, tam tikroje vietovėje gerbiamus dėl tam tikrų ypatingų jų požymių arba dėl to, kad auga šventoje vietoje, arba kad yra siejami su koku nors šventu žmogumi¹⁸. Daugelyje kultūrų pagal tradiciją vienodai gerbiami visi tam tikros botaninės rūšies medžiai. Artimuosiuose Rytuose vienintelis medis, kurį tad būtų galima laikyti tikrai šventu medžiu, yra Kristaus erškėtis, arba jujuba (*Ziziphus spina christi*), paminėtas Korane. Visi šios rūšies medžiai didžiai gerbiami, tačiau garbinami ne patys savaime, o tik tuomet, kai yra susiję su teisuoliu laikomu žmogumi.

Sena musulmonų sakmė pasakoja, kad Kristaus erškėtis, kuris augęs ir rojuje, turi tiek lapų, kiek žemėje žmonių. Ant kiekvieno lapo užrašytas atitinkamo žmogaus vardas drauge su jo tėvų vardais. Kasmet vieną dieną ramadano mėnesio viduryje, vos nusileidus saulei, medis supurtomas. Žmonės, kurių vardai yra ant nukritusių lapų, ateinančiais metais mirs. Kaip greitai nukritę lapai supūva, taip greitai savo ruožtu ištinka mirtis – vieni sutrūnija nedelsiant, o kiti vysta iš lėto, vadinasi, žmogus dar turi šiek tiek laiko¹⁹. Sakmėje atsispindi, kokią garbę musulmonai teikia visiems šios rūšies medžiams, kad ir kur jie būtų. Ypatingą santykį su Kristaus erškėčiu grindžianti ir jį gerbti bei vertinti reikalaujanti tradicinė nuostata remiasi tuo, esą jis yra buvęs prieglobsčiu kokiems nors šventiesiems ar dvasioms²⁰.

Išskyrus *Ziziphus spina christi*, visi kiti šventi medžiai Artimuosiuose Rytuose garbinami ne dėl savo taksonomijos ar mitinių ypatybių, o dėl sąsajos su koku nors šventuoju, pranašu ar kitu

teisuoliu²¹, taigi pagal F. Saimūnso klasifikaciją būtų švęstieji.

ŠVENTŲ MEDŽIŲ PAPLITIMAS ŠVENTOJOJE ŽEMĖJE ŠIANDIEN

Ir Tiufikas Kanaanas, ir S. Arafas²² yra pažymėję Šventojoje Žemėje plačiai paplitusį medžių garbinimą. Pirmasis aprašė 128 pavienius šventus medžius, o antrasis – 109 šventų medžių vietas (69 iš jų su vienu medžiu ir 12 su giraitėmis ar miškeliais). H. Armonis ir A. Šmida²³ apžvelgė apie 1200 „senų ir daug mačiusių medžių“ šimte Samarijos vietų, o Niuritas Lisovskis²⁴ nustatė 62 šventas vietas su medžiais šiaurinėje Izraelio dalyje. Aš, atlikdamas šį tyrimą, aptikau 78 medžius šiaurės Izraelyje, apie kurių „religinę istoriją“ esama kokių nors sakytinių arba / ir rašytinių duomenų (1 lentelė). Tik 33 pavieniai medžiai ir keturios giraitės iš jų šiandien tebėra vienaip ar kitaip garbinami (dažniausiai pririšant įžadų skepetas, arba *votus*).

Kalbant apie senus medžius ir šventose vietose augančius medžius, svarbu pažymėti, kad ne visi jie – t. y. ne visi seni medžiai ir ne visi medžiai, augantys šventose vietose, – būtinai yra šventi (apibrėžiami kaip ypatingo garbinimo objektai²⁵). Kai kuriose vietose esama senų medžių (12), tačiau nėra duomenų, kad jie kaip nors būtų garbinami (antai didžiausi alyvmedžiai visoje Galilėjoje, augantys prie Deir Hanos gyvenvietės senojo šaltinio, nesusilaukia nė jokios pagarbos). Tik kadangi kalbant apie medžius (remiantis rašytiniais, sakytiniais šaltiniais ar lauko tyrimais) nėra visai aišku, ką kiekvienu atskiru atveju reiškia „senas“ ir „šventas“, tai bet koks bandymas palyginti skirtingų tyrimų rezultatus darosi labai keblus. Jei greta šventos vietos auga daug medžių, negalima vien dėl tokios jų padėties visų jų laikyti šventais. Kai turime reikalą su koku nors pavieniu medžiu (o dauguma šventų medžių kaip tik tokie ir yra), skirtingi šaltiniai paprastai daugiau mažiau sutaria, tačiau ėmęsi medžių šventose vietose ir (arba) senų medžių, galime gauti labai skirtingą vaizdą. Tai ypač svarbu tyrimams, vienu ar kitu atžvilgiu susijusiems

17 Dafni, Lev, Levy 2005.

18 Simoons 1988: 293.

19 Koran 1937: 69; Zwemer 1920: 69.

20 Crowfoot, Baldensperger 1932: 112.

21 Dafni 2006.

22 Cnaan 1927; Arráf 1993.

23 Armoni, Shmida 1987.

24 Lisovsky 2004.

25 Žr. Dafni 2006 ir ten nuorodas.

Kairėje: musulmonų „šventoji skrynia“ po šventu medžiu *Pistacia saporta*. Skrynioje laikomos šventos knygos, žvakės, degtukai ir augalo *Salvia fruticosa* lapai smilkymui nuo blogos akies. Šis medis – populiarus piligrimystės su asmeniniais (ypač sveikatos) prašymais vieta. Rožiniai kabinami dieviškam palaiminimui (*barakeh*) sugerti. Šeicho Sario šventyklėlė prie Madždal Kurumo, Žemutinėje Galilėjoje. 2003 m. *Dešinėje*: skepetomis nukabinėtas šventas Šeicho Sario medis – saldžioji ceratonija, auganti greta tos vietos, kur stovėjo ankstesnis šventas medis (mat šventumas nuo pagrindinio medžio pereina aplinkiniams, ypač jeigu jis pažeidžiamas ar yra per mažas aukoms sukabinti). Didžiosios marškos paskui parsinešamos namo kaip palaimą nešančios ar gydymaisiais tikslais. 2006 m.

su botanika ir ekologija, kaip antai rūšių sandara ar palankios vegetacijai vietos.

Šventos giraitės, kuriose visi medžiai vienuodai garbinami, pasirodo esą itin retos. Šiame tyrime pavyko užtikti devynias tokias giraites, tačiau tik trys iš jų šiandien tikinčiųjų bėra lankomos, ir net šios trys belankomos rečiau nei praeityje.

Krikščionių gyvenamoje srityje medžių garbinimas gana retas – šventus medžius žmonės teaplanko retsykiais ir net kai taip pasielgia, jie daro tai slapčia, vengdami viešumos, skyrium nuo bendruomenės ar netgi šeimos.

KRAŠTOVAIZDŽIO EKOLOGIJA IR GAMTOSAUGOS MOTYVAS

Niuritas Lisovskis ir Achva Bencinberg šventuosius medžius šiaurės Izraelyje apibūdino labai plačiai – kaip antropogeninio kraštovaizdžio vizualinius elementus ir pasiūlė juos saugoti kaip kultūros vertybes.

Visame pasaulyje šventos giraitės laikomos savotiškais laiko kapsulėmis, kuriose turi galimybę išlikti pirmąją bioįvairovę, visur aplinkui žmogaus nueikvota. Ši biologinė, o drauge ir

kultūrinė įvairovė aktyviai tyrinėjama ir dokumentuojama, siekiant sukurti pagrindą išsaugojimo politikai, ypač Indijoje²⁶, Afrikoje²⁷ ir Rytų Azijoje²⁸.

Kelios Izraelyje išlikusios šventos giraitės pernelyg mažos, kad galėtų sudaryti žymesnes apsaugines salas nuo jas supančios augmenijos. Dėl nuolatinio trempimo, rūšių įvairovė čia tokia pati, o gal net menkesnė nei kitose gausiai lankomose šventose giraitėse. Jau A. Šmida²⁹ yra parodęs, jog didieji šventi medžiai išliko vien dėl to, kad žmogaus buvo saugomi, o ne kad būtų kažkokie išimtiniai senosios augalijos, vešėjusios prieš įsikišant žmogui, relikvai.

Šventiesiems medžiams, ypač tiems, kurie auga ne gyvenviečių ribose ir ne privačiuose sklypuose, šiandien didžiausią grėsmę kelia žemės

26 Deb, Malhotra 2001.

27 Himberg 2004; Falconer 1999; Anoliefo, Isikhuemhen, Ochije 2003; O'Neal Campbell 2005.

28 Bharucha 1999; Malhotra, Chatterjee, Gokhale, Srivastava 2001; Sreedharan 2004.

29 Shmida 1980.

ūkio veikla ir intensyvus kelių tiesimas. Šiokią tokią apsaugą jiems tebetiekia giliai išsisknijęs tikėjimas, kad bet kokia žala, padaryta šventam medžiui, nedelsiant susilauks Dievo bausmės³⁰.

Trumpai tariant, be savo grožio ir žavesio, didingieji šventi medžiai nėra turėję jokios kitos vertės, dėl kurios juos būtų reikėję saugoti – vien tik jiems priskiriamą estetinę bei kultūrinę vertę.

Niras Bekeris ir Šira Fryman³¹ tyrė ekonominę senų medžių Izraelyje vertę ir pasiūlė ekonominį modelį, grindžiantį senų medžių „metinę apyvartą“. Kadangi dauguma šventų medžių patenka į šią kategoriją, jų svarba vietos paveldo apsaugos politikai gali tapti dingstimi imtis konservavimo.

KONFLIKTAS SU RELIGINE VYRESNYBE

Įvairiais atžvilgiais apie medžių garbinimą teiraujantis tikėjimui atstovaujančių žmonių, susidarė štai toks atsakymų rinkinys:

1) „Mes gerbiame šeichą (kuriam medis pašvęstas), o ne medį“ (Basamas Hadžadžas, 70 metų amžiaus, musulmonas, vietovė Rami, 2005 m. gegužės 15 d.).

2) „Mums dera tikėti Dievą, o ne medį, nes tai prieštarauja religiniam įstatymui“ (Kasimas Baderis, 45 m., drūzų šventvietės *Nabi Sabalan* prižiūrėtojas, 2002 m. gegužės 9 d.).

3) „Žmogus, kuris meldžiasi medžiui, yra pagonis – melstis reikia vien tik Dievui. Medis laikinas, vien Dievas amžinas. Reikia melstis Dievui, kuris yra Kūrėjas. Reikia garbinti Dievą, o ne medžius“ (Zakis Abu Bilalas Hašadas, 67 m., musulmonų imamas, Taršiha, 2002 m. gruodžio 19 d.).

4) „Žmogui nėra reikalo kreiptis į Dievą per tarpininką, ar tai būtų šventas medis, ar šventasis (*welli*), ar koks kitas asmuo. Medis negali būti šventas, tokio dalyko islame nėra“ (šeichas Abu Tavafikas, 71 m., musulmonų imamas, Ein Mahelis, 2004 m. lapkričio 7 d.).

5) „Šventi gali būti tik pranašai, tokius dalykus kaip akmenys ar medžiai šventinti draudžiama“ (Chamedas Abu Mustafa, 47 m., musulmonas, Arabė [*Arra'be*], 2003 m. gruodžio 21 d.).

6) „Žmonės meldžiasi medžiams nuo Romos [imperijos] laikų, bet visa tai yra žmogaus viduje, aš tikiu vien tik Dievą“ (Rukija Maghisas, 50 m., beduinas, Jordeichas, 2005 m. kovo 27 d.).

30 Canaan 1927; Arráf 1993; Dafni 2007a ir žr. ten nuorodas.

31 Beker, Freeman 2009.

7) „Savo religijoje mes nelaikome šventais nei žmonių, nei medžių, tik Dievą. Mes mylime pranašus, bet nelaikome jų šventais“ (Salehas Hatibas, drūzas, Maghjaras [Mgh'ar], 2004 m. rugpjūčio 26 d.).

8) „Palaimintas medis tėra pranašo ženklas, o ne savaime svarbus dalykas“ (Akabas Amašė, 45 m., drūzų šeichas, Bukata [*Buq'ata*], 2001 m. gruodžio 12 d.).

9) „Žmogus (kaip religinis asmuo) gali būti šventas, o medis – palaimintas. Medžiai priklauso žmonėms, o šventieji – tai Dievo pranašai. Palaimintieji medžiai tėra ypatingų asmenų drūzų religijos istorijoje paminklai. Mūsų religijoje nėra antkapių, mes neaukojame kapinėse, o medžiai primena šių ypatingų asmenų žygdarbius“ (šeichas Šahinas Huseinas, 70 m., drūzų religinis veikėjas, Beit Džanas, 2000 m. rugsėjo 12 d.).

Pateiksiu pasakojimą, atskleidžiantį neigiamą religijos vyresniųjų požiūrį į medžių garbinimą (girdėjau šį pasakojimą iš kelių pateikėjų, iš viso aštuonių, tiek drūzų, tiek musulmonų, kai kuriuose variantuose blogietį atstojo patsai Šėtonas):

Vieną dieną doruolis pamatė, kad žmonės vietoj Dievo meldžiasi šventam medžiui, labai nusiminė ir nusprendė jį nukirsti. Tačiau jam prisitartinus prie medžio su kirviu rankoje, pasirodė nedorėlis ir sudraudė jį, kad medžio nelieštų. Jiedu susiginčijo, ir doruolis laimėjo ginčą, tad vėl susirengė medį nukirsti. Tada nedorėlis vėl perkalbėjo jį medžio neliesti ir pažadėjo, kad nuo šiol kas rytą jis rasiąs po savo pagalve auksinį pinigą. Kelias dienas taip ir nutiko, bet štai vieną rytą po pagalve nieko nebebuvo. Doruolis labai supyko dėl sulaužyto pažado ir nuėjo pas nedorėlį išsiaiškinti. Jiedu vėl susiginčijo, ir škart ginčą laimėjo nedorėlis. Tada doruolis paklausė jo: „Kodėl taip nutiko, kad pirmą sykį ginčą laimėjau aš, o antrą – tu?“ Ir gavo tokį atsakymą: „Pirmą sykį tu atėjai pas mane Dievo vardu, o antrą – dėl pinigų.“

Religijos vyresnieji visose tirtose etninėse grupėse vienbalsiai pasisakė prieš bet kokias medžių garbinimo apraiškas. Tačiau, nepaisant tokio jų nusistatymo, medžių garbinimas tebėra gana populiarus, nors šiandien ir menkiau nei ankstesniais amžiais. 100 % šio tyrimo informantų žinojo esant šventus medžius, ir ne mažiau nei 17 % drūzų bei 7 % musulmonų bent kartą patys yra aplankę kokį nors šventą medį.

Kai kur, kaip antai Sachnino (*Sakh'nin*), Arabės (*Arra'be*) ir Mešhedo (*Mesh'hed*) gyvenvietėse, tikėjimo vyresnieji XX a. septintame

dešimtmetyje yra draudę lankyti šventus medžius, tačiau draudimo – dėl stipraus tikėjimo su medžiais siejamų šventųjų stebuklingomis galiomis – buvo paisoma tik kurį laiką.

Ilgus amžius šios gyvenvietės buvo gana izoliuotos ir neturėjo nei oficialios religinės vyresnybės (imamų), nei mečečių. Religinio gyvenimo centrai buvo *makamai* – šventųjų garbinimo vietos³². Šventumas persidavė medžiams, kurie irgi pasidarė šventi, ypač augantys prie šventųjų kapų, net ir tais atvejais, kai *makamo* greta nebuvo³³. Nesant *makamo*, šventieji medžiai perėmė jo religines bei apeigines funkcijas. Įtariu, kad medžių garbinimo nuosmukis tarp musulmonų Šventojoje Žemėje yra susijęs su mažėjančiu šventųjų palaidojimo vietų garbinimu. XX a. pradžioje oficialioji vyresnybė nustatė ir iki šiol prižiūri musulmonų religinį gyvenimą netgi atokiuose kaimuose, stato mečetes. Kaip tik todėl šventųjų medžių garbinimas tolydžio silpsta. Daugelis informantų patvirtino, kad jų tėvai arba seneliai reguliariai lankė šventus medžius, bet „šiandien tai nebėra įprasta“. Man tiesiai paklausus, kodėl gi šventieji medžiai nebelankomi, 11 informantų užsiminė, jog tai draudžiama, ir daugiau nebeaiškino. Kita vertus, drūzų bendruomenėse panašios tendencijos nesama, tad šventųjų medžių lankymas iki šiol gana įprastas.

ŠVENTIEJI MEDŽIAI IR SINKRETIZMAS

Visų religijų garbintas Mamros ąžuolas per visą istoriją buvo svarbus piligrimystės tikslas tiek religingiems žydams, tiek krikščionims ir musulmonams³⁴. Kone visi piligrimysčių ar kelionių į Šventąją Žemę aprašymai nuo praėjusio tūkstantmečio ketvirtojo amžiaus mini šį medį. Liujs Beilis Patonas³⁵ pateikia kitą pavyzdį: „Prie Banjo, ties Jordano ištakomis, yra senas šventas ąžuolas, pašvęstas šeichui Ibrahimui. Jis lankomas visų sektų“, ir taip tebėra iki šių dienų. Pietų Libane, ties Nebi Chiskinu, yra drūzų maldos namai chilvė (*khilwe*), kuriems priklauso ir milžiniškas senas ąžuolas (*Quercus calliprinos*). Prie chilvės prišlietas kapas – taip garbingai drūzai palaidojo vieną musulmonų šeichą, nes jis padėjo išsaugoti šią vietą, be to, ypač rūpinosi šventuoju medžiu. Aplinkiniai musulmonai

šiitai medį irgi garbina. Viktorija de Bunzen yra aprašiusi garsųjį *Pistacia atlantica* rūšies šventą medį Tel El Kadyje (milžinišką medį, sudegusį XX a. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje), prie kurio irgi traukė piligrimai krikščionys, žydai, arabai³⁶. Su šventais medžiais susijęs sinkretizmas žinomas ir daugelyje kitų kraštų³⁷, taigi nėra vietinis reiškinys, kaip jau aišku iš 2-os ir 3-os lentelių. Bet žymiausi vietinio sinkretizmo pavyzdžiai – biblinė ašera ir senovės semitų medžių garbinimas³⁸.

Šiandien (1 lentelė) dalį šventųjų medžių lanko daugiausia vietiniai vienos kurios etninės grupės žmonės, o kitus (iš viso 7), pagarsėjusius stebuklingomis galiomis, – tiek musulmonai ir drūzai, tiek, nors rečiau, krikščionys ir žydai.

Kai kurie šventieji medžiai dėl savo reputacijos neretai aplankomi ir iš kitų gyvenviečių, o štai kiti lieka mažai kam žinomi. Pramaišiu drūzų, musulmonų ir krikščionių gyvenamos Mgharo (*Mgh'ar*) gyvenvietės viduryje stūkso didžiulis *Ziziphus spina-christi* rūšies medis, pašvęstas musulmonų šventajam – šeichui Rabisui. Medis vienodai gerbiamas drūzų, musulmonų ir krikščionių. O štai tokį pat didžiulį tos pačios rūšies medį Mazraos (*Maz'ra'a*) gyvenvietėje, pašvęstą šeichui Radvanui, iš esmės telanko musulmonai. Tai, matyt, priklauso nuo atitinkamam šventajam priskiriamos reikšmės. T. Kanaanas yra pažymėjęs, kad kai kurie šventieji savo stebuklingomis galiomis gerokai pranoksta kitus³⁹.

Šeicho Abdalos kapas yra pačiame viduryje alyvų giraitės prie Abu Snano gyvenvietės, ir kapą supantys medžiai laikomi šventais. Šis šventasis yra drūzų legendinis asmuo, bet vieta lankoma musulmonų, drūzų ir krikščionių. Beje, dar prieš penkiasdešimt metų šioje kapavietėje palaidotasis buvo laikomas musulmonu, ir tuomet jį lankė vien musulmonai.

Šio tyrimo metu (1 lentelė) nustačiau aštuonis medžius (kartu su nebelankomais), garbintus sinkretiškai, 21 laikomą šventu vien drūzų (80 % iš jų – šalia veikiančio religinio statinio gyvenvietės viduryje) ir 53 medžius, šventus musulmonams, iš kurių 15 yra prie šventųjų *makamų* ar kapų.

Dauguma dingsčių, dėl kurių medžiai laikomi šventais, ir su jomis susijusių tikėjimų

32 Frazer 1923; Canaan 1927; Arráf 1993; Benzinberg Stein 1987: 123.

33 Canaan 1927; Arráf 1993; Dafni 2006.

34 Frazer 1923; taip pat žr. apžvalgą Hepper, Gibson 1994.

35 Paton 1920: 58.

36 Bunsen 1910.

37 Frazer 1923; Fowden 2002; Roy Burman 1998.

38 Curtiss 1902; Frazer 1923; James 1966; Day 1986: 392.

39 Canaan 1927.

bei ritualų yra bendri visam senovės pasauliui, ne vien Artimiesiems Rytams⁴⁰. Šis bendrumas apima tiek monoteistines, tiek daugelį šiuolaikinių politeistinių religijų, ypač Azijos ir Afrikos. Duomenys neginčytinai patvirtina sinkretizmą ir liudija istorinį papročių bei tradicijų „pertekėjimą“ iš senųjų pagonybės formų į šiuolaikines religijas.

ŠIUOLAIKINIAI SU ŠVENTAIS MEDŽIAIS SUSIJĘ PAPROČIAI

Papročių bei elgsenos, susijusios su šventais medžiais, šių dienų Izraelyje palyginimas⁴¹ (3 lentelė) atskleidžia tokias tendencijas:

1) Šventi medžiai, su visomis jiems būdingomis fizinėmis ir metafizinėmis ypatybėmis, tėra viena iš šventviečių rūšių. Artimuosiuose Rytuose šventi medžiai dažnai siejami su šventųjų kapais ar relikvijomis musulmonų, bet labai retai drūzų. Drūzai tiki sielų pergimimu: žmogaus kūnas sielai esąs tarsi drabužis, o po mirties siela pereina į naują gimio kūną⁴². Užstat drūzai niekuomet nelaiko

40 lentelės 2 ir 3; Dafni 2002, 2006, 2007a.

41 Dafni 2002; 2007a.

42 Dana 2003: 60.

Kairėje: daugelis ant medžių kabinamų skepetų yra žalios – teisuolių rojuje drabužių spalvos ir mėgstamos musulmonų spalvos. Medis *Styrax officinalis*. Jordeichas netoli Libano sienos (Aukštutinė Galilėja). 2007 m. *Dešinėje*: sinkretiškas (bendras krikščionims, musulmonams ir žydams) šventas medis *Pistacia atlantica* prie neseniai rekonstruoto Haninos Ben Dosos (I a. žydų raštų aiškintojo ir stebukladario) kapo arabų gyvenamo Arabeho kaimo kapinėse (Žemutinė Galilėja). 2007 m.

teisuolio sielos buveine medžio ir netgi nesieja jos su kapavieta⁴³.

2) Islame nėra jokių apeigų nei papročių, skirtų specialiai šventiems medžiams, – apeigos atliekamos tik tokiose šventvietėse, kaip mečetė ar šventojo kapas.

3) Išaiškėjo, kad tiek musulmonams, tiek drūzams būdingi šie su šventais medžiais susiję papročiai: išsipildžius asmeniniam įžadui, po medžiu paaukojamas gyvūnas; paliekama pinigų; prie medžio pririšamos skepetos, daromi asmeniniai įžadaai, paliekami daiktai dieviškam palaiminimui (*barakeh*) sugerti, medin įkalamos vinys, po medžiu padedami akmenys, deginami smilkalai, žvakės, atliekamos jungtuvės.

4) Kai kurie papročiai (kaip antai ginčų sprendimas, vadinamasis *sulkha*), tarp jų paprotys palikti daiktus dieviškam palaiminimui sugerti, taip pat – labdaros sumetimais, regis, tėra būdingi vien Artimiesiems Rytams ir kitur neaptinkami.

5) Iš pastarųjų laikų nėra liudijimų, kad prie šventų medžių būtų atliekamos oficialios religinės apeigos, aukojimai (Dievo rūstybei numaldyti) ar kokie nors pereigos ritualai.

6) Tarp skirtingų etninių grupių esama šio tokio įvairavimo: drūzų paprotys bučiuoti

43 Dafni 2006.

medžius ir prikabinti prie jų savo religinių veikėjų atvaizdus iš esmės yra būdingas tik jiems vieniems, tačiau nei mirusiųjų laidojimo po medžiais, nei indų su vandeniu padėjimo, nei apeigų lietuvių prišaukti šioje religinėje grupėje neužtikta. Beduinų bendruomenės po medžiais pagal tradiciją vykdo teismus ir naudoja tokias vietas kaip viešus bendruomeninius centrus. Drūzai labai retai prie šventų medžių tuokiasi, o musulmonams, ypač beduinams, tai įprasta.

7) Nuo XX a. šeštojo ar septintojo dešimtmečių apeigų lietuvių prišaukti, tuoktuvių, *sulkha* ir teismų po šventais medžiais jau beveik nebevyksta. Tačiau visa tai tebėra gyva vyresnių žmonių atmintyje.

8) Kapinėse augančių šventų medžių labai bijomasi, jie garbinami, bet jokios apeigos po jais neatliekamos, ir įžadų skepetos prie jų rišamos nebent labai retai. Tokie medžiai tebelaikomi turį stebuklingų galių, kurios galinčios pasireikšti, ypač tais atvejais, jeigu jie būtų sužaloti ar kaip kitaip jiems būtų parodyta nepagarba.

9) Kai šventas medis stovi greta šventojo kapo ar kokio kito religinio statinio, pagrindinis garbinimo objektas yra pati toji šventvietė, o medis tėra antraeilės svarbos.

Vienoje vietoje, prie Madždal Kurumo (*Majdal Kurum*), po medžiu aptikta savadarbė plastikinė spintelė, savotiška „sekcija“, įrengta šeicho Sario, kurioje jis laikė maldaknyges, pinigų, rožinius, žvakes, degtukus, smilkalus ir aliejų. Per pastarąjį dešimtmetį ji bent dūsyk buvo sudegusi nuo garbintojų paliktų degančių žvakių ir pakeista nauja. Religinis gyvenimas po šiuo medžiu verda: aukos keičia aukas, ant medžio rišamos skepetos keičia anksčiau ten pririštas, o dažnai galima aptikti ir čia vykusios šeimyninės puotos likučius. Prieš keletą metų spintelė prie medžio buvo uždengta savotiška stogine, po kuria susidarė jauki paunksmė, primenanti Plinijaus žodžius, esą pirmąsias šventyklas gamtoje ir sudarę medžiai. Šiandien (2010 m.) stoginė po medžiu jau nugriauta ir nebegali suteikti to jaukaus nuošalumo, kurį vos prieš ketverius metus čia dar buvo galima rasti.

Tai vienintelis autoriui žinomas atvejis, kai šventas medis buvo tapęs pusiau oficialia garbinimo vieta. Medžio artumoje nėra nė ženklo kokio nors šventojo kapo, medis nėra itin didelis ar kuo nors išpūdingas, tad nėra aišku, kodėl jis tapo ir iki šiol tebėra toks svarbus. Medį lanke vietiniai gyventojai (iš viso 12) irgi nesugebėjo paaiškinti, kodėl jie šią ypatingą vietą lanko, tik sakė, kad tai esąs šventas medis.

ŠVENTŲ MEDŽIŲ ATEITIS

T. Kanaanas ir S. Arafas⁴⁴ mini daug šventų medžių, kurie šiandien nebėra žinomi. Kai kurie iš jų buvo apleisti ir nunyko kartu su gyvenvietėmis, sugriautomis per 1948 metų karą arba jį lydėjusį intensyvaus ekonominio krašto vystymosi laikotarpį. Atlikdamas šį tyrimą nustačiau mažiausiai 20 atskirų medžių, išnykusių per pastaruosius penkiasdešimt metų.

Sunku tiksliai nusakyti priežastis, dėl kurių šventi medžiai tampa apleisti. Kai kurie iš jų fiziškai tebestovi. Esu nustatęs 12 tokių labai retai lankomų medžių, kuriuos kitados buvus šventus žino vien senoliai. Keli iš tokių medžių yra visai netoli gyvenviečių, bet vietos žmonės visai liovėsi jų paisę, ypač per pastarąjį penkiasdešimtmetį. Apskritai liaudies tikėjimai juntamai nyksta, tarp jų – ir medžių garbinimas, nors tebėra giliai įsišaknijęs bendruomenės atmintyje.

Kai kuriems medžiams pasisekė labiau, ir juos rūpestingai prižiūri vietos valdžia arba tos šeimos, kurių valdose jie auga. Dauguma tokių medžių (iš viso 8) priklauso drūzų gyvenamoms sritims, o septyni iš jų šiuo metu jau yra atsidūrę gyvenviečių ribose.

MUSULMONŲ IR DRŪZŲ GARBINAMI MEDŽIAI

Palyginus dingstis, dėl kurių medžiai laikomi šventais (2 lentelė), tarp drūzų ir musulmonų (tiek arabų, tiek beduinų) išryškėja skirtumai, susiję su minėtu drūzų tikėjimu sielų pergimimu. Savo teisuolių sielų buveinėmis drūzai niekuomet nelaiko nei šventų medžių, nei netgi jų kapų⁴⁵. Priežastis, kodėl kapai drūzams nėra tokie svarbūs, irgi yra sielos pergimimas. Taigi dvi tarp musulmonų visuotinai paplitusios dingstys medžius laikyti šventais (medis kaip šventojo buveinė ir jo artumas prie kapo) drūzų tradicijai yra visiškai svetimos. Drūzai telkiasi į savo pranašų bei religinių veikėjų žygdarbius ir gyvenimo įvykius. Iš tikrųjų būdingiausios medžių garbinimo apraiškos – kaip skepetų rišimas, įžadai, asmeniškai prašymai ir maldos (3 lentelė) – tarp drūzų yra bene tokios pat dažnos kaip tarp musulmonų, nors medžių garbinimas tarp drūzų akivaizdžiai populiariesnis⁴⁶. Todėl buvo gana netikėta aptikti, kad

44 Canaan 1927; Arráf 1993.

45 Dafni 2006.

46 Dafni 2002; Dafni, Lev, Levy 2005.

Šventoji *Pistacia atlantica* ties rekonstruotu Rabio Tarfono (žytaus I a. žydų raštų aiškintojo) kapu. Pastaraisiais dešimtmečiais jis yra tapęs žydų piligrimystės vieta. Tolumoje – dvi mėlynos geležinės dėžės su kaminėliais žvakėms deginti, priešais – spintelė („sekcija“) šventoms maldaknygėms laikyti. 2006 m. Visos nuotraukos Dr. Šėjaus Levio (Shay Levi).

netgi drūzai šventiems medžiams priskiria antgamtingas galias ir bijo jų bei jais žavisi ne mažiau nei musulmonai (3 lentelė)⁴⁷. Tik musulmonai stebuklingas medžių galias (tarkime, atsparumą ugniai) priskiria šventųjų vėlėms, o drūzai – pranašui arba religiniams veikėjams⁴⁸. Šiuo ypatingu atžvilgiu drūzų religija artimesnė žydų tikėjimui nei musulmonų.

Pasak drūzų religijos, žmonės skirstomi į tikinčiuosius ir netikinčiuosius, ir nėra jokios tarpinės galimybės⁴⁹. Tikintieji yra tikri ortodoksai ir griežtai vengia bet kokių medžių garbinimo apraiškų. Jie meldžiasi oficialioje maldos vietoje, chilvėje (*khilwe*). Netikintieji, kurie miglotai tenusivokia apie religijos paslaptis ir į chilvę neleidžiami, iš tikrųjų neturi kur atlikti savo apeigų. Didesnį „veikiančių“ šventųjų medžių skaičių drūzų gyvenamose srityse, palyginti su musulmonų (1 lentelė), regis, kaip tik ir lemia sekuliariųjų drūzų poreikis kažkur patenkinti savo dvasines reikmes. Dauguma drūzų šventų medžių yra pašvęsti jų šventiesiems⁵⁰, todėl be jokio religinės vyresnybės įsikišimo nesunkiai atstoja chilvę.

47 Dafni 2002; 2006; 2007a; 2007b.

48 Dafni 2006.

49 Dana 2003.

50 Dafni 2006.

ŽYDŲ ŠVENTI MEDŽIAI

Įsikūrus Izraelio valstybei (1948), Izraelio religijos reikalų ministerija ilgainiui perėmė savo globon daugelį tradicinių šventviečių su vietinių šventųjų kapais. Oficialiai jos buvo paskelbtos istorinių žydų teisuolių kapavietėmis, o kai kurioms iš jų priklauso labai garsūs šventi medžiai. Tokiose vietose senieji antkapiai buvo pakeisti naujais. Kai kurios (keturios) iš jų tapo žydų tikinčiųjų maldų vietomis, o tokio pobūdžio piligrimystė šuo metu mėgstama. Tik pats pamaldumo objektas veikiau yra kapas, ne medis. Medžius, kitados tarp vietos gyventojų labai populiarius, šiandien musulmonai bei drūzai rečiau belanko, jei lanko išvis. Kai kurių kitų šventų medžių garbinimas sinkretiškas – juos lanko ir žydai, nors rečiau. Medžiai prie žydų teisuolių kapų arba žydų kapinių lankomi nuolat, tikima, kad jie išpildo norus, bet niekuomet nelaikomi šventais savaimė, o visos maldos bei aukojami votai yra skirti vien atitinkamam religiniam asmeniui.

Didžiulis medis stūkso prie Rabino Tarfono antkapinio akmens Kaditoje, Aukštutinėje Galilėjoje. 2006 m. po juo pastatytoje spintelėje padėta maldaknygė ir nuolatos deganti žibalinė lempa. Musulmonai kitados irgi gerbė šią vietą, bet dabar, kai kapas pasidarė populiarius

tarp žydų tikinčiųjų, ją ignoruoja. *Ziziphus spina christi* rūšies medis senose žydų kapinėse Tiberyje stovi prie pat keturių žymių rabinų kapų. Lankytojai nusiskina nuo šio medžio po vaisių kaip ilgaamžiškumo talismaną. Pasak vietos prižiūrėtojo Mošės Achikamo: „Mano šeima yra aštuntoji karta Tiberyje, ir pagal tradiciją, perduodama iš kartos į kartą, mums nevalia šio medžio liesti ar kirsti. Žydai skina jo vaisius kaip sveikatos talismanus.“⁵¹

Medis prie Rabino Uzielio Ben Jonatano kapo Amukoje, Aukštutinėje Galilėjoje, visas nukabinėtas skepetomis bei rašteliais su asmeniniais prašymais. Rabinas garsėja kaip piršlys, užtat pastaruoju metu vieta yra tapusi masinės vienišų merginų piligrimystės centru – jos keliauja čia kaip tik tuo tikslu. Pasimeldusios prie kapo, daugelis eina prie medžio ir palieka čia teisuoliui priminimą apie save, nors vietos religinė vyresnybė tai draudžia.

Senosiose Safedo kapinėse žmonės paprastai palieka ant medžių, augančių prie šventų kapų, skepetas bei kitokius daiktus. Negana to, apie vieną iš kapų septynis kartus apeinama meldžiant sveikatos bei gero gyvenimo ir tik tada ant medžio prikabinama skepeta arba raštelis. Viena iš vietos prižiūrėtojo pareigų yra šalinti nuo medžių skudurus. Pasak vietos sargo bei tyrinėtojo Eljahaus Ben Tovimo: „Tai ne žydiškas paprotys... Šiaurės Afrikos gyventojai nusižiūrėjo jį nuo islamo tradicijų“ (kalbėtasi 2009.10.12). Man neteko užtikti jokio žydams švento medžio, kuris nepriklausytų šventam kapui ar žydų kapinėms. Įdomu, kad musulmonų kapinėse, nors šventi medžiai labai gerbiami, vargiai kada į juos kreipiamasi su asmeniškais prašymais.

MONOTEIZMO IR POLITEIZMO ŠVENTI MEDŽIAI

Šiandien Artimuosiuose Rytuose, kaip ir Europoje, žmonės asmeniškai kreipiasi į medžius su prašymais, o tai yra medžių garbinimo forma. Tačiau jokia iš didžiųjų monoteistinių religijų medžių nelaiko šventais⁵². Musulmonų, drūzų ir krikščionių tradicijose šventi medžiai yra priskirti šventiesiems bei pranašams, kurie juos ir sergi, bausdami kiekvieną, kuris pamėgintų jiems padaryti žalą, bausmę taikydami tik pačiam žalotojui ir / arba jo šeimai, bet ne visai bendruomenei.

51 Akhikam 2009.

52 Dafni 2006.

Nors tokio oficialaus baudžiamojo kodekso, kuriuo remiantis būtų galima apsaugoti šventus medžius ar giraites nuo tyčinio jų žalojimo, šių religijų teisėje nėra⁵³.

Dauguma politeistinių religijų yra paplitusios tropinės ar pusiau tropinės augalijos srityse. Čia šventas medis, giraitė ar miškas atsiduria pačiame garbinimo centre ir yra įprasta religinių apėigų, kartais oficialių, vieta.

Ligi visai nesenų laikų medis, giraitė, miškas buvo lemtingi pačiam kultūros gyvavimui, pavyzdžiui, kaip vaistinių augalų bei geriamojo vandens šaltinių radavietė. Miško ištekliams apginti nuo išsekimo buvo nustatytos tam tikros bausmių sistemos. Bet kokią medžiams tyčia padarytą žalą bendruomenė laikė šventvagyste prieš ją globojančią antgamtinę galią, kuri keršydama galėjo nubausti visą bendruomenę. Toks kerštas galėjo pasireikšti visokiomis padažnėjusiomis negandomis, kaip gaisrai, tvanai, ligos. Vadinas, antgamtinės galias, globojančias bendruomenę, kurioms tie medžiai yra pašvęsti, reikia kažkaip numaldyti. Tokia teorinė schema visiškai pasitvirtino Vietname⁵⁴, Kenijoje⁵⁵, Mozambike⁵⁶, Laose⁵⁷, Kinijoje⁵⁸, Indijoje⁵⁹, Rytų Afrikoje⁶⁰, Dramblio Kaulo Krante⁶¹, Nigerijoje⁶², Ganoje⁶³, Timore⁶⁴, Senegale, Vietname⁶⁵.

Dingsčių, dėl kurių medžiai ar giraitės yra tapę šventi, palyginimas atskleidžia tam tikrą takoskyrą tarp monoteistinio šventų medžių palikimo Europoje, Artimuosiuose Rytuose ir Šiaurės Afrikoje ir, antra vertus, politeistinių tradicijų kitur⁶⁶.

53 Dafni 2007a.

54 Wode 2002: 113.

55 Himberg 2004: 89.

56 Serra 2001: 14.

57 Chanthirath 2000: 324.

58 Laird 1999: 352; Huabin 2003: 131–132.

59 Amirthalingam 2000: 8; Rodgers 1994: 345; Khiewtam, Ramkrishnan 1989: 66–68; Apffel-Marglin, Mishra 1993: 201; Patnaik, Pandey 1998: 315–319; Bharucha 1999: 384; Dudley 1999: 96.

60 Hobley 1967: 414, 432.

61 Zoundjehkpon, Dossou-Glehouenou 1991: 370.

62 Anoliefo, Isikhuemhen, Ochije 2003: 290, 292–293.

63 Falconer 1991: 366; O’Neal–Campbell 2005: 159.

64 McWilliam 2001: 90–99.

65 Boven, Morohashi 2002: 113.

66 Dafni 2006.

Politeistinėse religijose, ypač Afrikos ir Azijos, šventas medis ar šventa giraitė tebėra laikomi dievybės arba protėvių dvasių buveine (1 lentelė), o tai gali būti tų pačių pagoniškų papročių, žiloje senovėje gyvavusių ir Europoje, Artimuosiuose Rytuose bei Šiaurės Afrikoje, apraiška.

Politeizmo pasaulyje šventas medis yra bendruomenės gyvenimo centras, patekti prie jo kartais būna leidžiama tik tam tikriems žmonėms ir (arba) tam tikrais atvejais, šventą giraitę prižiūri visa bendruomenė arba specialus šventikas. Kaip nors sužeisti tokį medį yra tabu Siera Leonėje⁶⁷, Okinavoje⁶⁸, rytų Timore⁶⁹, Indijoje⁷⁰, Rusijoje⁷¹, Zimbabvėje⁷², šiaurės Ganoje⁷³, Vanuatu⁷⁴, Mozambike⁷⁵, Šiaurės Afrikoje⁷⁶. Artimuosiuose Rytuose šventas medis šiandien laikomas asmeninio ritualinio elgesio vieta, atvira kiekvienam⁷⁷.

MEDŽIŲ GARBINIMAS ISLAMO PASAULYJE

Kai kurie autoriai medžių garbinimą islamo pasaulyje supranta kaip senųjų pagoniškų vaizdinių apie medžių dvasias ar dievus palikimą, vos tepridengtu pavidalu išlikusį per visus krikščionybės ir islamo vyravimo amžius⁷⁸. Tik medžių dvasios / dievybės / dievai, senuosius gyventojus pagonis užkariavus arabams, buvo pakeisti musulmonų šventųjų vėlėmis, *awliya*, kurios galinčios gyventi ir apsireikšti medyje – atitinkamai Palestinoje⁷⁹, Irane⁸⁰, Maroke⁸¹. Visiškai kitokį požiūrį yra išreiškęs Viljamas Olbraitas⁸²: Palestiniai ir Sirijai

67 Lebbie, Freudemberger 1996: 311.

68 Sered 1999: 518.

69 Meitzner-Yoder 2005: 224.

70 Sreedharan 2004: 49; Malhotra, Chaterjee, Gokhale, Srivastava 2001: 9.

71 Vovina 2000: 699.

72 Chidhakwa 2001: 6.

73 Millar, Aniah, Atoyure 1999: 35.

74 Thaman 1992: 9.

75 Virtanen 2002: 229.

76 McKenzie 1997: 45.

77 Canaan 1927; Dafni 2007b.

78 Thompson 1883: 242; Robertson-Smith 1889: 199; Frazer 1923: 50.

79 Canaan 1927: 151.

80 Ouseley 1819: 387.

81 Westermarck 1973: 97.

82 Albright 1940: 284–286.

būdingą *welli* kultą jis laiko tik faze ištisoje Viduržemio jūros regiono šventųjų kulto istorijoje, kuris vien smulkiomis detalėmis tesiskiria nuo šio kulto, paplitusio tarp žemesniųjų klasių, kituose Viduržemio kraštuose. Negana to, V. Olbraitas teigia, kad šis šventųjų kultas yra kilęs iš krikščioniškojo šventųjų kulto, Romos imperijos rytuose gyvavusio ankstyvaisiais Bizantijos amžiais, todėl yra romėniškos, helenizmo – ne semitiškos kilmės. Tos pačios nuomonės Džordžas Deivis Hornbloveris yra apie Egipto šventus medžius, kuriuose vietinius dievus esą pakeitę vietiniai šventieji, pirma krikščionių, o paskui musulmonų⁸³.

Islamui vystantis, šie senieji garbinti medžiai buvo nukirsti, o tokio pobūdžio religingumas griežtai uždraustas⁸⁴. Praktinį rezultatą, tebeatomą šiandien, galima apibūdinti kaip funkcinę religinį perkėlimą: medžiai suvokiami esą nebe medžių dvasių, dievybių ar dievų buveinės, kaip anksčiau, pagonybės laikais, bet Dievo pranašais laikomų šventųjų buveinės. Tokia „švelnioji stabmeldystė“ tebegyvuoja ir šiandien, nepaisant formalių islamo direktyvų, kurioms nepakanka jėgų ją išnaikinti, ypač kaimiškose srityse.

Apibendrinant šį tyrimą galima teigti, kad medžių garbinimas šiandienos Izraelyje tebegyvuoja, nors per pastaruosius penkis dešimtmečius ir gerokai apnyko. Visiškai sutinku su Džeimsu Džordžu Freizeriu, kuris šventų medžių garbinimą Artimuosiuose Rytuose sąmojingai apibendrina štai kaip: „Taigi apeigos aukštumose ir prie žaliuojančių medžių, prieš tūkstančius metų uždraustos dievobaimingų žydų karalių ir griausmingai pasmerktos pranašų, tebevyksta iki šiol ir bene tose pačiose vietose.“⁸⁵

Baigiamosios pastabos

Medžių garbinimas ypač populiarus drūzų kaimuose ir musulmonų žemdirbių srityse. Mažiau įprastas jis tarp beduinų ir visai retas daugumoje arabų krikščionių miesto bendruomenių, o štai tarp žydų pastaruoju metu išaugo.

Musulmonams šventi medžiai siejasi su šventųjų vėlėmis ir kapais, o drūzai, tikintys sielų pergimimu, palaimintuosius medžius sieja su pranašų bei istorinių religijos veikėjų gyvenimo įvykiais bei darbais. Didžiama papročių, nuostatų

83 Hornblower 1930: 19.

84 Goldziher 1971: 318.

85 Frazer 1923: 43.

ir elgsenų, susijusių su šventais medžiais, taip pat dingsčių, dėl kurių jie laikomi šventais, yra sinkretiškos, nors kai kurios jų būdingos tik drūzams.

Dėl šiuolaikinio gyvenimo spartos ir žemės ūkio vystymosi mes atsidūrėme akistatoje su šventų medžių ir jų garbinimo tradicijų erozija, ir jie nūnai tolydžio nyksta. Daugelis jau bėra pavieniai, jų nebesupa senosios giraitės. Jie lieka svarbūs vien kaip kultūros paveldo objektai, praradę pavyzdinę pirmąją gyvensenos išsaugojimo vertę, ir tebestovi vien dėl religinių sankcijų, draudžiančių juos kirsti.

PADĖKA

Dėkoju Piteriui Reivnui, Donaldui Hiudžesui, Piteriui Bernhardui, Deividui Firmadžiui, Deividui Firmadžiui ir Aiditai Pintel-Ginsberg už jų pastabas ir padėsinimą. Ypač ačiū Šėjui Leviui už visą jo suteiktą neįkainojamą techninę ir moralinę paramą.

ASMENVARDŽIŲ ANGLIŠKOJI RAŠYBA

Abdala = Abdalla
 Achikamas, Mošė = Moshe Akhikam
 Amašė, Akabas = Akab Amashe
 Arafas, S. = S. Arráf
 Armonis, H. = H. Armoni
 Baderis, Kasimas = Qasim Bader
 Bencinberg, Achva = Achva Benzinberg
 Bernhardas, Piteris = Peter Bernhardt
 Bekeris, Niras = Nir Beker
 Banzen, Viktorija, de = Victoria de Bunsen
 Firmadžis, Deividas = David Firmage
 Freizeris, Džeimsas Džordžas = James George Frazer
 Fryman, Šira = Shirra Freeman
 Fryz, Pamela R. = Pamela R. Frese
 Grėjus, S. Dž. = S. J. Gray
 Hadžadžas, Basamas = Bassam Hajaj
 Hašadas, Zakis Abu Bilalas = Zaki Abu Bilal Hashad
 Hatibas, Salehas = Saleh Hatib
 Hiudžesas, Donaldas = Donald J. Hughes
 Hornbloveris, Džordžas Deivis = George Davis Hornblower
 Huseinas, Šahinas = Shahin Hussein
 Jonatanas, Rabinas Uzielis Ben = Rabbi Uziel Ben Yonatan
 Kanaanas, Tiufikas = Tewfik Canaan
 Levis, Šėjus = Shay Levi
 Lisovskis, Niuritas = Nurit Lissovsky
 Maghisas, Rukija = Ruqqiya Maghis
 Milsas, Džonas = John Mills
 Mustafa, Chamedas Abu = Khamed Abu Mustafa
 Olbraitas, Viljamas = William F. Albright
 Patonas, Liujis Beilis = Lewis Bayles Paton
 Pintel-Ginsberg, Aidita = Idith Pintel-Ginsberg
 Rabisas = Rabbis
 Radvanas = Radwan
 Reivnas, Piteris = Peter Raven
 Robertsonas-Smitas, Viljamas = William Robertson-Smith
 Saimūnsas, Frederikas = Frederick J. Simoons.
 Šmida, A. = A. Shmida
 Tarfonas, Rabinas = Rabbi Tarfon
 Tavafikas, Abu = Abu Tawafiq

LITERATŪROS SĄRAŠAS

- Akhikam 2009 = Moshe David Akhikam, 2009.05.04, *Maariv newspaper* website <www.nrg.co.il>, žiūrėta 2011.08.01.
- Albright 1940 = William F. Albright. Islam and the Religions of the Ancient Orient. Iš: *Journal of the American Oriental Society*, t. 60, 1940, Nr. 3, p. 283–301.
- Amirthalingam 2000 = M. Amirthalingam. Folklore of Sacred Groves. Iš: *Indian Folklife*, t. 1, 2000, Nr. 3, p. 8–9. Prieiga: <http://www.wiki.indianfolklore.org/images/e/e1/IFL_03.pdf>, žiūrėta 2011.06.30.
- Anabsi 2008 = Ghalib Anabsi. Popular Beliefs as Reflected in 'Merits of Palestine and Syria' (*Fa-il al-Shm*) Literature: Pilgrimage Ceremonies and Customs in the Mamluk and Ottoman Periods. Iš: *Journal of Islamic Studies*, t. 19, 2008, Nr. 1, p. 59–70.
- Anoliefo, Isikhuemhen, Ochije 2003 = G. O. Anoliefo, O. S. Isikhuemhen, N. R. Ochije. Environmental Implications of the Erosion of Cultural Taboo and Practices in Awka-South Local Governmental Area of Anambra State, Nigeria: 1. Forests, Trees and Water Resource Preservation. Iš: *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, t. 16, 2003, Nr. 3, p. 281–296.
- Apffel-Marglin, Mishra 1993 = Frederique Apffel-Marglin, Purna Chandra Mishra. Sacred Groves: Regenerating the Body, the Land, the Community. Iš: *Global Ecology: A New Arena of Political Conflict*. Editor W. Sachs. London: Zed, 1993.
- Armoni, Shmida 1987 = H. Armoni, A. Shmida. Seker et-sim kdoshim bashomron hamerkazi uve'erezt Binyamin. [Senų medžių Centrinėje Samaroje ir Binjamino krašte apžvalga.] Iš: *Rotem*, t. 22, p. 27–56.
- Arráf 1993 = S. Arráf. *Tabkat el – elnabiya wa'ulaya wa'altsalkhin fi alrd almukadasa*. [Pranašų ir šventųjų statusas Šventojoje Žemėje.] Tarshikha: Ikhwan Mahul, 1993.
- Beker, Freeman 2009 = Nir Beker, Shirra Freeman. The Economic Value of Old Growth Trees in Israel. Iš: *Forest Policy and Economics*, Vol. 11, 2009, p. 608–615.
- Benzinberg Stein 1987 = Achva Benzinberg Stein. Landscape Elements of the Makam: Sacred Places of Israel. Iš: *Landscape Journal*, t. 6, 1987, Nr. 2, p. 123–131.
- Besterman 1928 = Theodore Besterman. The Belief in Rebirth of the Druses and Other Syrian sects. Iš: *Folklore*, t. 39, 1928, Nr. 2, p. 133–148.
- Bharucha 1999 = Erach Bharucha. Cultural and Spiritual Values Related to the Conservation of Biodiversity in Sacred Groves of the Western Ghat in Maharashtra. Iš: *Cultural and Spiritual Values of Biodiversity: A Complementary Contribution to the Global Biodiversity Assessment*. Editor D. A. Posey. London & Nairobi: Intermediate Technology Publications & United Nations Environment Programme, 1999, p. 382–385.
- Boven, Morohashi 2002 = Karin Boven, Jun Morohashi. *Best Practices Using Indigenous Knowledge*. The Hague: Nuffic & UNESCO/MOST, 2002.
- Bunsen 1910 = Victoria de Bunsen. *The Soul of a Turk*. London: John Lane, 1910.
- Canaan 1927 = Tewfik Canaan. *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*. Jerusalem: Ariel, 1927.
- Chandran, Hughes 1997 = M. D. Subash Chandran, J. Donald Hughes. The Sacred Groves of South India: Ecology, Traditional Communities and Religious Change. Iš: *Social Compass*, t. 44, Nr. 3, 1997, p. 413–427.
- Chanthirath 2000 = Khampa Chanthirath. *Forest Utilization by Local People in Vang Vieng District*. Forest Conservation

- and Afforestation Project (FORCAP). Kanagawa: the Institute for Global Environmental Strategy. Prieiga: <<http://enviroscope.iges.or.jp/modules/envirolib/upload/1504/attach/ir98-3-25.pdf>>, žiūrėta 2011.06.30.
- Chidhakwa 2001 = Zvidzai Chidhakwa. *Continuity and Change: The role and dynamics of traditional institutions in the management of the Haroni and Rusitu forests in Chimanimani, Zimbabwe*. Paper presented at the Centre for Applied Social Sciences/PLAAS CBRNM 3rd Regional Workshop, Maputo, Mozambique, 2001.
- Crowfoot, Baldensperger 1932 = , Grace M. Crowfoot, , Louise Baldensperger. *From Cedar to Hyssop: A Study in the Folklore of Plants in Palestine*. London: The Sheldon Press, 1932.
- Culmsee, Deil, Berriane 2005 = Heike Culmsee, Ulrich Deil, Mohamed Berriane. Sacred groves in Morocco: A society's conservation of nature for spiritual reasons. Iš: *Silva Carelica*, t. 49, 2005, p. 185–201.
- Curtiss 1902 = Samuel Ives Curtiss. *Primitive Semitic Religion To-Day: Record of Researches, Discoveries and Studies in Syria, Palestine and the Sinaitic Peninsula*. London: Hodder and Stoughton, 1902.
- Dafni 2002 = Amots Dafni. Why Are Rags Tied to the Sacred Trees of the Holy Land? Iš: *Economic Botany*, t. 56, 2002, Nr. 4, p. 315–327.
- Dafni 2006 = Amots Dafni. On the Typology and the Worship Status of Sacred Trees with a Special Reference to the Middle East. Iš: *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, t. 2, 2006, p. 26.
- Dafni 2007a. = Amots Dafni. The Supernatural Characters and Powers of Sacred Trees in the Holy Land. Iš: *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, t. 3, 2007, Nr. 10.
- Dafni 2007b = Amots Dafni. Rituals, Ceremonies and Customs Related to Sacred Trees with a Special Reference to the Middle East. Iš: *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, t. 3, 2007, p. 28.
- Dafni, Lev, Levy 2005 = Amots Dafni, Efraim Lev, Shay Levy. The Ethnobotany of Christ's Thorn Jujube (*Ziziphus spina christi*) in Israel. Iš: *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, t. 1, 2005, Nr. 8.
- Dana 2003 = Nissim Dana. *The Druze in the Middle East: Their Faith, Leadership, Identity and Status*. Brighton & Portland: Sussex Academic Press, 2003.
- Day 1986 = John Day. Asherah in the Hebrew Bible and Northeast Semitic Literature. Iš: *Journal of Biblical Literature*, t. 105, 1986, p. 385–408.
- Deb, Malhotra 2001 = Debal Deb, K. C. Malhotra. Conservation Ethos in Local Traditions: The West Bengal Heritage. Iš: *Society & Natural Resources: An International Journal*, t. 14, 2001, Nr. 8, p. 711–724.
- Dudley 1999 = Ann M. Dudley. *Indigenous Forest Use Practices and Sustainability: A Case of the Adivasis of the Nilgiri Biosphere Region, South India*. Unpublished M. A. thesis. Halifax, Canada: Saint Mary's University, 1999.
- Eliade 1958 = Mircea Eliade. *Patterns in Comparative Religion*. London: Sheed & Ward, 1958.
- Falconer 1999 = Julia Falconer. Non-Timber Forest Products in Southern Ghana: Traditional and Cultural Forest Values. Iš: *Cultural and Spiritual Values of Biodiversity – A Complementary Contribution to the Global Biodiversity Assessment*. Editor D. A. Posey. London & Nairobi: Intermediate Technology Publications & United Nations Environment Programme, 1999.
- Fowden 2002 = Elizabeth Key Fowden. Sharing Holy Places. Iš: *Common Knowledge*, t. 8, 2002, Nr. 1, p. 124–146.
- Frazer 1923 = James George Frazer. *Folklore in the Old Testament*. New York: Tudor Publishing Company, 1923.
- Frese, Gray 1995 = Pamela R. Frese, S. J. M. Gray. Trees. Iš: *The Encyclopaedia of Religion*. Editor M. Eliade, t. 15. New York: Macmillan, 1995, p. 26–33.
- Goldziher 1971 = Ignaz Goldziher. *Muslim Studies*. Edited by S. M. Stern. London: George Allen & Unwin, 1971.
- Hamilton 2002 = Lawrence S. Hamilton. Forest and Tree Conservation through Metaphysical Constraints. Iš: *The George Wright Forum*, t. 19, 2002, Nr. 3, p. 57–78.
- Hepper, Gibson 1994 = F. Nigel Hepper, Shimon Gibson. Abraham's Oak of Mamre: The Story of a Venerable Tree. Iš: *Palestine Exploration Quarterly*, t. 126, 1994, Nr. 2, p. 94–105.
- Himberg 2004 = Nina Himberg. Community-based Ecotourism as a Sustainable Development Option in Taita Taveta, Kenya. Iš: *Taita Hills and Kenya, 2004: Seminar, Reports and Journal of a Field Excursion to Kenya, Expedition Reports of the Department of Geography, University of Helsinki*. Editors P. Pellikka, J. Ylhäisi, B. Clark. Helsinki, 2004, p. 39–46.
- Hobley 1967 = Charles W. Hobley. *Bantu Beliefs and Magic*. London: Frank Cass, 1967.
- Hornblower 1930 = G. D. Hornblower. A Sacred Grove in Egypt. Iš: *Man*, t. 30, 1930, p. 17–19.
- Huabin 2003 = Hu Huabin. Sacred Natural Sites in Xishuangbanna, South-Western China. Iš: *The Importance of Sacred Natural Sites for Biodiversity Conservation*. Editors C. Lee, T. Schaaf. (Proceedings of the International Workshop held in Kunming and Xishuangbanna Biosphere Reserve, People's Republic of China, 17–20 February, 2003.) Paris: UNESCO etc., 2003; prieiga: <<http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001333/133358e.pdf>>, žiūrėta 2011.06.30.
- James 1966 = E. O. James. *The Tree of Life: An Archaeological Study*. Leiden: E. J. Brill, 1966.
- Khiewtam, Ramkrishnan 1989 = Ramesh S. Khiewtam, P. S. Ramkrishnan. Socio-cultural Studies of the Sacred Groves of Cherrapunji and Adjoining Areas in North-Eastern India. Iš: *Man in India*, t. 69, 1989, p. 64–71.
- Koran 1937 = *The Koran*. Translated by John Meadows Rodwell, introduction by G. Margoloth. London: J. M. Dent, 1937.
- Laird 1999 = Sarah A. Laird. Forests, Culture and Conservation. Iš: *Cultural and Spiritual Values of Biodiversity*. Editor D. A. Posey. London: Intermediate Technology Publications & UNEP, 1999.
- Lebbie, Freudenberger 1996 = Aiah Randolph Lebbie, Mark Schoonmaker Freudenberger. Sacred Groves in Africa: Forest Patches in Transition. Iš: *Forest Patches in Tropical Landscape*. Editors J. Schelhas, R. Greenberg. Washington: Island Press, 1996.
- Lisovsky 2004 = Nurit Lisovsky. Al ha'etzim ve'al hama-kom – meafienim tarbutyyim, tiv'yyim vekhazutyim shel hanof hamekudash be'Eretz Israel. [Apie medžius ir „vietas“: Švento kraštovaizdžio Izraelyje kultūrinės, gamtinės ir vaizdinės charakteristikos.] Iš: *Cathedra*, t. 111, 2004, p. 47–74.
- Malhotra, Chaterjee, Gokhale, Srivastava 2001 = Kailash C. Malhotra, Studipto Chaterjee, Yogesh Gokhale, Sanjeev Srivastava. *Cultural and Ecological Dimensions of Sacred Groves in India*. New Delhi: Indian National Science Academy, 2001.
- McKenzie 1997 = Peter Rutherford McKenzie. *Hail Orisha! A Phenomenology of a West African Religion in the Mid-Nineteenth Century*. Leiden: Brill, 1997.

- McWilliam 2001 = Andrew McWilliam. Prospects for the Sacred Grove, Valuing Lulic Forests of Timor. Iš: *The Asia Pacific Journal of Anthropology*, t. 2, 2001, Nr. 2, p. 89–113.
- Meitzner-Yoder 2005 = Laura Suzanne Meitzner-Yoder. *Custom, Codification, Collaboration: Integrating the Legacies of Land and Forest Authorities in Oecusse Enclave, East Timor*. Doctoral dissertation, Faculty of Graduate School. Yale University, 2005.
- Millar, Aniah, Atoyure 1999 = David Millar, Richard Aniah, Peter Atoyure. Shrines and Groves. Iš: *COMPAS Newsletter*, October 1999, p. 32–36; prieiga: <<http://www.compasnet.org/blog/wp-content/uploads/2011/03/CM/CM2.pdf>>, žiūrėta 2011.06.30.
- Mills 1864 = John Mills. *Three Months' Residence at Nablus and an Account of the Modern Samaritans*. London: J. Murray, 1864.
- O'Neal-Campbell 2005 = Michael O'Neal-Campbell. Sacred Groves for Forest Conservation in Ghana's Coastal Savannas: Assessing Ecological and Social Dimensions. Iš: *Singapore Journal of Tropical Geography*, t. 26, 2005, p. 151–169.
- Ouseley 1819 = William Ouseley. *Travels in Various Countries of the East (1810–1812)*, t.1. London: Rodwell & Martin, 1819.
- Patnaik, Pandey 1998 = S. Patnaik, A. Pandey. A Study of Indigenous Community-based Forest Management System: Sarana (Sacred Grove). Iš: *Conserving the Sacred for Biodiversity Management*. Editors P. S. Ramakrishnan, K. G. Saxena, U. M. Chandrashekara. Delhi: Oxford & IBH Publishing Co., 1998.
- Paton 1920 = Lewis Bayles Paton. Survivals of Primitive Religion in Modern Palestine. Iš: *The Annual of the American School of Oriental Research in Jerusalem*, t. 1, 1920, p. 51–65.
- Philpot 1897 = J. H. Philpot. *The Sacred Tree or the Tree in Religion and Myth*. London: MacMillan, 1897.
- Pliny 1945 = Pliny. *Natural History*. Translated by H. Rackham. London & Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, Loeb Classical Library, 1945.
- Porteous 1928 = Alexander Porteous. *Forest Folklore, Mythology and Romance*. London: George Allen & Unwin Ltd., 1928.
- Quantz 1989 = J. O. Quantz. Dendro-psychosis. Iš: *American Journal of Psychology*, t. 9, 1989, Nr. 4, p. 449–506.
- Robertson-Smith 1889 = William Robertson-Smith. *Lectures on the Religion of the Semites*. Edinburgh: Adam & Charles Black, 1889.
- Rodgers 1994 = W. A. Rodgers. The Sacred Groves of Meghalaya. Iš: *Man in India*, t. 74, 1994, p. 339–348.
- Roy Burman 1998 = J. J. Roy Burman. Syncretic Sacred Groves and Forests. Iš: *The Eastern Anthropologist*, t. 51, 1998, p. 373–381.
- Sered 1999 = Susan Sered. *Women of the Sacred Groves: Divine Priestesses of Okinawa*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Serra 2001 = Antonio Serra. *Legitimacy of Local Institutions for Natural Resource Management: The Case of M'Punga, Mozambique*. Marena Research Project, Working Paper No. 3. School of African and Asian Studies, University of Sussex & Centro de Experimentação Florestal, Susundenga, Mozambique, 2001; prieiga: <<http://www.geog.sussex.ac.uk/research/development/marena/pdf/wp3.pdf>>, žiūrėta 2011.06.30.
- Shmida 1980 = A. Shmida. Al be'ayat hakhosh vehaya'ar shel ha'alon hamatsuy be'eretz Israel. [Apie *Quercus calliprinos* miškų problemas.] Iš: *Teva Va'Aretz*, t. 22, 1980, p. 52–57.
- Simoons 1988 = Frederick J. Simoons. *Plants of Life, Plants of Death*. Madison: University of Wisconsin Press, 1988.
- Sreedharan 2004 = T. P. Sreedharan. *Biological Diversity of Kerala: A Survey of Kalliasseri Panchayat, Kannur District*. Discussion Paper No. 62. Thiruvananthapuram: Kerala Research Programme on Local Level Development, Centre for Development Studies, 2004; prieiga: <<http://www.scribd.com/doc/47019627/62>>, žiūrėta 2011.06.30.
- Subtelny 1989 = Maria Eva Subtelny. The Cult of Holy Places: Religious Practices among Soviet Muslims. Iš: *Middle East Journal*, t. 43, 1989, Nr. 4, p. 593–604.
- Thaman 1992 = R. R. Thaman. Batiri Kei Baravi: The Ethnobotany of Pacific Island Coastal Plants. Iš: *Atoll Research Bulletin*, t. 361, 1992, p. 1–62.
- Thompson 1883 = William McClure Thompson. *The Land and the Book, or Biblical Illustrations Drawn from the Manners and Customs, the Scenes and Scenery, of the Holy Land*. London: Nelson, 1883.
- Virtanen 2002 = Pekka Virtanen. The Role of Customary Institutions in the Conservation of Biodiversity: Sacred Forests in Mozambique. Iš: *Environmental Values*, t. 11, 2002, p. 227–241.
- Vovina 2000 = Olessia P. Vovina. Building the Road to the Temple: Religion and National Revival in the Chuvash Republic. Iš: *Nationalities Papers*, t. 28, 2000, Nr. 4, p. 695–706.
- Westermarck 1968 = Edvard Alexander Westermarck. *Ritual and Belief in Morocco*. New York: University Books, 1968.
- Westermarck 1973 = Edvard Alexander Westermarck. *Pagan Survivals in Mohammedans Civilisation*. Amsterdam: Philo Press, 1973.
- Wode 2002 = Björn Wode. Village Forest Protection Regulations in Vietnam: Strengthening Participation in Natural Resource Management. Iš: *Best Practices Using Indigenous Knowledge*. Editors K. Boven, J. Morohashi. Hague: Nuffic & UNESCO, 2002, p. 112–129.
- Zahan 1979 = Dominique Zahan. *The Religion, Spirituality and Thought of Traditional Africa*. Chicago: Chicago University Press, 1979.
- Zoundjihekpou, Dossou-Glehouenou 1991 = Jeanne Zoundjihekpou, Bernadette Dossou-Glehouenou. *Cultural and Spiritual Values of Biodiversity in West Africa: the Case of Benin and Côte d'Ivoire*. Iš: *Cultural and Spiritual Values of Biodiversity: A Complementary Contribution to the Global Biodiversity Assessment*. Editor D. A. Posey. London & Nairobi: Intermediate Technology Publications & United Nations Environment Programme, 1991.
- Zwemer 1920 = Samuel Marinus Zwemer. *The Influence of Animism in Islam*. London: MacMillan, 1920.
- Versta iš: Amots Dafni. The Present Day Veneration of Sacred Trees in the Holy Land. Iš: *Folklore*, t. 48, p. 7–30.
- Iš anglų kalbos vertė Dainius Razauskas